

ERNEST MANDEL:

TÍZ TÉZIS A KAPITALIZMUS ÉS A SZOCIALIZMUS KÖZÖTTI
ÁTMENETI TÁRSADALOM SZOCIÁLÖKONÓMIAI
TÖRVÉNYSZERŰSÉGÉRŐL

1. Minden szociálökonomiai formációt meghatározott termelési viszonyokkal jellemzünk. Ez nemcsak az emberiség nagy történelmi korszakaira, a termelési módokra (őskommunizmus, rabszolgotartó társadalom, régi ázsiai termelési mód, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus) érvényes, hanem minden meghatározott társadalomalakulatra – fejlődésük valamennyi fázisában. A történelmi materializmus alapmeghatározásának tagadása, ha elvitatjuk a létezését egy meghatározott társadalomalakulat specifikus termelési viszonyaitól. A politikai gazdaságtan bírálatához előszavának híres passzusában, amelyben Marx a történelmi materializmus alapdefinícióját adja, nem arról van szó, hogy az emberek minden termelési módban meghatározott termelési viszonyokba lépnek, hanem:

„Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg.”

A történelmi materialista felfogásban egy társadalom nem adható meg termelési viszonyok nélkül – ez egy társadalmi termeléstől mentes társadalommal lenne egyenlő. Tehát a történelmi materializmus álláspontjáról mindegyik társadalomalakulat megértéséhez – egy átmeneti társadaloméhoz, azaz a kapitalizmus és kommunizmus közötti átmeneti társadaloméhoz is – a benne uralkodó és őt meghatározó termelési viszonyok elemzése az első lépés.

2. A döntő különbség egy történelmileg progresszív termelési mód (a gazdasági társadalomalakulatok nagy progresszív korszakainak egyike) és egy átmeneti társadalom között nem a specifikus termelési módok hiányán, hanem a struktúrakülönbségen, a fennálló viszonyok szilárdságának eltérő fokán nyugszik. A kapitalizmus és szocializmus közötti átmeneti társadalomra ennél fogva ugyanaz érvényes, ami már a rabszolgotartó rendszer és a feudalizmus közötti átmeneti korszakra (a IV.-től a VII. századig Nyugat- és Dél-Európában) vagy a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmeneti korszakra (a XV.-től a

XVII. századig Hollandiában, az észak-olasz városokban, Angliában) is érvényes volt: még nem egy „szilárd társadalmi rendszerről” van szó (hogyan Walter Ulbricht téves formuláját idézzük); a régi rendszerhez való visszafordulás éppúgy lehetséges, mint a továbbhaladás az újhoz; az új, magasabb termelési mód győzelme csak politikailag-társadalmilag van lehetővé téve – gazdaságilag még nincs biztosítva.

Különösen jól megmutatkozik ez a tőkés termelési mód fejlődésében. A XVI. és XVII. század első nagy polgári forradalmi széttörték a feudális nemesség politikai-társadalmi osztályhatalmát, mint a kapitalizmus termelési módjának kibontakozása előtti fő akadályt; de nem biztosították a polgárság számára a közvetlen hatalomgyakorlást és még sokkal kevésbé a tőkés termelési mód végérvényes áttörését. Ez csak az ipari forradalommal és eredményeivel következett be. A tőkés termelési mód győzelmének megakadályozásához restaurálni kellett volna a feudális nemesség hatalmát; a tőkés termelési mód végleges sikerének biztosításához szükséges volt, de nem elegendő ennek az osztályhatalomnak a széttörése. Ebben az átmeneti korszakban az uralkodó termelési viszonyok nem a kapitalizmuséi (azaz a tőke-bérmunka viszony a termelési folyamatban), nem is a feudalizmuséi (robotmunka, feudális járadék, céhek) voltak, hanem az egyszerű árutermelés – mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet – termelési viszonyai. Az átmeneti társadalmat specifikus termelési viszonyok jellemzik; ezek nem egyszerűen kombinációját alkotják a legyőzendő és a fokozatosan kibontakozó nagy történelmi termelési módoknak. Így a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti társadalmat jellemző termelési viszonyok semmiképpen nem a feudális és a tőkés termelési viszonyok „kombinációja” voltak, hanem a korszak termelési viszonyai sajátosan az egyszerű árutermeléséi. A termelők tömegei sem nem robotos parasztokból, sem nem bérmunkásokból állnak, hanem szabad parasztokból és szabad kézművesekből, akik saját termelési eszközeik felett közvetlen rendelkezési hatalommal bírnak. Ezek mind a feudalizmustól, mind a kapitalizmustól elvileg különböző termelési viszonyok: a feudalizmus a termelésben teljesen ki tud bontakozni (a tőke „uralkodik”, de a termelésen kívül, mint bank- és kereskedelmi tőke).

Hasonló elemzést lehetne elvégezni a rabszolgatartó társadalomból a feudalizmusba való – azaz a diocletianusi reformoktól az egykor szabad germán telepések és a nyugat-római birodalomban levő kolóniák

végleges alávetéséig tartó – átmeneti korszakról. Nem itt van a helye annak, hogy a párhuzamot részleteiben kifejtsük, de egy átmeneti társadalom számára analóg, specifikus fejlődésről van szó. A rabszolgatartó osztály politikai-társadalmi hatalma széttörve; a rabszolgamunka meghátrál a termelési folyamatban. De az uralkodó rabszolgamunka és az uralkodó robotmunka közé beékelődik egy szakasz: félszabad és szabad paraszti munka, rabszolga-felszabadítással összekötve.

(1) A kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti társadalom problémáját ugyanezzel a módszerrel kell megközelíteni. A polgári osztályuralom (a polgári államok) bukása és a proletariátus diktatúrájának létrejötte csak lehetőség egy szocialista és azután egy kommunista társadalom felépítése számára; ezek korántsem automatikusan implikálnak. Jóllehet a szocialista forradalom (ahogy egy szocialista társadalmi rend felépítésének folyamata is) kétségkívül összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonít a tudatos történelemalakító tényezőnek, mint ez valamelyik korábbi történelmi termelési mód kifejlődése esetén volt, az elemzés itt sem teheti meg, hogy a fennálló termelési viszonyoktól egyszerűen elvonatkoztat, vagy ezeket mint mellékest, mint a további társadalmi fejlődés számára jelentéktelent, illetve a „politikai vezetés” vagy az „uralkodó tudat” tényezőjével szemben másodrangút szemléli; nem teheti meg anélkül, hogy vissza ne esne a történelmi materializmusból a történelmi idealizmusba, anélkül, hogy a marxizmust egy hipotézisében – amely szerint a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot és nem fordítva – meg ne változtatná.

3. Ma csak pontatlanul elemezhetjük a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti társadalom specifikus termelési viszonyait, mivel ehhez még hiányzik a döntő történelmi anyag. Itt ahhoz hasonló nehézséggel állunk szemben, mint amikor a XIV. századi Velence vagy Firenze gazdasági viszonyait az egyszerű árutermeléssel, illetve a XVI. századi Hollandia vagy Anglia manufaktúrális termelését a tőkés termelési mód ökonómiájával próbáltuk megmagyarázni.

A kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti társadalom minden eddig ismert „modelljét” az adott termelési viszonyok relatív éretlensége jellemzi, ami az egyszerű árutermelés és a kapitalizmus imént felidézett eseteire is jellemző volt. A társadalomtudományok története egy fél évszázad óta hangsúlyozottan igazolja Marx megállapítását: a gazdaságtan csak mint a munka

konkrét formájából származó, a gyakorlatban elterjedt absztrakciót fejleszthetett ki egy „tisztá” munkaérték-elméletet; csak ha gyakorlati tapasztalattal fogunk rendelkezni egy kapitalizmus és szocializmus közötti érett átmeneti társadalomról, akkor lesz lehetséges ennek a társadalomnak a „tisztá” szociálökonomiai elméletét megalkotni. Amit eddig – a Szovjetuniótól Jugoszlávián át Kínáig és Kubáig – megértünk, ezek olyan átmeneti társadalmak, amelyek csupán a szociálökonomiai alulfejlettség feltételeivel (a termelőerők elégtelen fejlettségi fokával) rendelkeznek; ezen átmeneti társadalmak – különböző változataikban – ezért a bürokratikus deformáció súlyos vagy még súlyosabb formáit mutatják. Így lehetséges – sőt valószínű –, hogy amik ma ezen átmeneti társadalom „általános” vonásainak látszanak, valójában különösségek – ezek a vonások sokkal inkább a szociálökonomiai alulfejlettség feltételeinek felelnek meg, mint az átmeneti társadalom belső logikájának.

Ezek a gondolatok másképp is kifejezhetők, és ebben az értelemben releváns a több mint fél évszázada tartó vita a Szovjetunió társadalmi struktúrájáról: az októberi szocialista forradalom történelmi lehetőségét illetve jogosultságát csak nemzetközi mértékkel lehet helyesen megítélni. Mivel a világ az imperialista korszak csúcspontja (Kínának a világpiacba történő bevonása) óta „érett” egy szocialista forradalomra, és mivel az oroszországi birtokos osztályok uralmának a fennmaradása a nemzetközi imperialista rendszerbe való beilleszkedésüket jelentette (valamennyi – Törökország, Perzsia, Görögország, Spanyolország, Portugália, Brazília és India esetében megismert – következményével), az októberi szocialista forradalom történelmileg szükségszerű volt. Az átmenet számára a kapitalizmusból a szocializmusba („társult termelők” egy termelési rendszerébe) való „érett” átmeneti társadalom létrehozásához nemzetközileg kibontakoztak a termelőerők – de Oroszországban nem voltak elégségesek. Az októberi forradalom elszigetelődése egy gazdaságilag alulfejlett országban (az ebből következő kényszerűséggel az „eredeti szocialista felhalmozásra”) ezért az átmeneti társadalom érettebb modellje eltorzulásainak egész sorát idézte elő, amely torzulások végül a szubjektív faktor kifejlődése (a Szovjetunió Kommunista Pártjának a szovjetbürokráciával való önzonosítása, a párt bürokratizálódása, a sztálinizmus stb.) által mérhetetlenül fokozódtak.

De az alternatívát mindkét oldalról meg kell nézni. A torzulásokból azt a következtetést levonni,

hogy a Szovjetunióban már restaurálták a kapitalizmust, anélkül, hogy az imperialista világpiacba történő újrafelszívása, azaz a Szovjetunió gazdaságfejlesztésének értéktörvény által való szabályozása bekövetkezett volna, azt jelentené, hogy az októberi forradalom jelentőségét is félreismerjük és a termelőerők és a termelési viszonyok közötti dialektika helyébe a kettőnek mechanikus azonosságát konstruáljuk meg. Ebből következik azután egy érvelési minta: „A Szovjetunióban (akkoriban és ma!) fennálló termelőerők bázisán csak kapitalizmus lehetséges” – anélkül, hogy az uralkodó termelési viszonyoknak egy egzakt tudományos elemzéséhez hozzáfogtak volna. Ilyen – alapjában azonos – tévedésre jutottak egymásután az orosz mensevikek, egyes nyugat-európai szociáldemokrata marxisták (mint Otto Bauer), az államkapitalizmus-elmélet követői, akikkel a trockista vagy más ellenzéki kommunista mozgalmak szakítottak, és újabban a maoisták között a Bettelheim-iskola.

4. Amennyiben fel lehet fedezni egy általános törvényszerűséget, amely a bürokratikus deformáció illetve torzulás mögött a kapitalizmus és szocializmus között fennálló átmeneti társadalmat jellemzi, azt körülbelül a következőképpen kell megformulálni.

A termelési eszközök magántulajdonának felszámolása és egy szocialista tervgazdasághoz való átmenet után a termelőerők fejlődésének egy bizonyos pontjától kezdve meg lehet haladni, hogy a különböző területeken a gazdasági erőforrások spontán megoszlását idézze elő az értéktörvény (azaz hogy a csereértéktől illetve az átlagprofitrátától való eltérések kiigazítása a tőke révén, vagyis a gazdasági erőforrásoknak egyik területről a másokra áramlása mint tőke odaözlése menjen végbe). A gazdasági erőforrások terv által történő tudatos megosztása ekkor már a termelési viszonyok meghatározó ismertetőjegye. Ámde másrészt a csereérték rögtön nem oldódhat föl teljesen; az áru-pénz viszonyok ezért az első vonalban élnek tovább, mivel a termelők járandóságának elosztása elkerülhetetlenül megmarad egy általános egyenértékeszköz által adott fogyasztási pénzalapon, mivel ezáltal a fogyasztási javak áruformájához valamennyi neki megfelelő következménye hozzátapad (2), és mivel a fogyasztási javak áruformája úgy gazdaságilag, mint társadalmilag visszahat a termelési viszonyokra. A kapitalizmus és szocializmus közötti átmeneti társadalom gazdasági rendjét ezért két antagonisztikus gazdaságlogika konfliktusa uralja: a terv és a piac logikájának

konfliktusa. (A gazdasági erőforrások megoszlása a társadalom tudatosan tételezett prioritásai szerint, vagy objektív megoszlás, azaz a termelők háta mögött érvényesülő piaci törvények szerint.) Mindkét törvényszerűség nyilvánvalóan szélesebb történelmi értelemben vett antagonisztikus osztályérdekeknek felel meg: az első a proletariátus érdekének, a második a polgárság érdekeinek – minthogy ez az alapja a dolgozó osztályok és rétegek magánműködtetésének, illetve a magánnyereségnek.

A tervelvnek (ami végeredményben csak a Marx által megformulázott társulásvelv formájában győzhet végérvényesen) lehetséges érvényesítése számára a fő hajtóerő a proletariátus érdekeltsége munkabefektetésének maximális megtakarításában, egyidejűleg emberi szükségleteinek növekvő önmegvalósításával. (3) Az értéktörvény lehetséges diadala számára fő hajtóerő a termelőerők nem kellő fejlettségi szintje (azaz a szélesen elterjedt hiány), a tőkés világpiac nyomása, az áru-pénz viszonyok visszahatása gazdaság egész szervezetére, a társadalmi egyenlőtlenséggel összekapcsolódó következmények, egyrészt a proletariátus, másrészt a kispolgári értelmiség és a bürokrácia tudatában stb. Ezek az átmeneti társadalomban specifikus termelési viszonyok így az alapvetően nemkapitalista tervgazdaságnak és az árutermelés alapján még mindig polgári elosztási viszonyaiból fakadó elemeknek hibrid vegyületét alkotják. Eme vegyülés meghatározó a társadalmi forma számára és nem redukálható sem az értéktörvény által szabályozott gazdaságra (kapitalizmusra), sem az elhalt áru-pénz viszonyok feltételei között társult termelők által szabályozott gazdaságra (a szocializmusra); ez jellemzi a történelmi átmenetet az első társadalomalakulatból a másodikba.

5. A termelési viszonyok marxista kategóriájának félreértéséből, azaz a termelési viszonyok megengedhetetlen eldologiasításából származik az a Charles Bettelheim által felállított (Nicos Poulantzas egy megfogalmazásához (4) kapcsolódó) tézis, amely szerint a Szovjetunióban és a többi „szocialista” államban még nem lehetséges az üzemek technikai integrálása, ezért itt továbbélnek az áru-pénz viszonyok. Ez a tényező jöllehet nem lényegtelen, de semmiképpen nem döntő az átmeneti társadalom osztálytermészetének, valamint termelési viszonyainak a pontos meghatározásához. A termelési viszonyok soha nem egyszerűen „technikaiak”, azaz nem emberek és dolgok

közötti vonatkozások, hanem mindig társadalmiak, azaz emberek közötti vonatkozások. Azon állítás, mely szerint a munka közvetlenül társadalmi jellege nem megvalósítható valamennyi üzem teljes technikai integrációja nélkül, azt jelenti, hogy a polgári viszonyok dologi látszatát tesszük társadalmi lényegük helyébe. (5) Ha a kapitalizmusban a munkának nincs közvetlenül társadalmi jellege, akkor nem az üzemek hiányzó „technikai” integrációja, hanem a termelési eszközök magántulajdona miatt, vagyis annak következtében, hogy az egymástól függetlenül gazdálkodó és egymással versengő termelőegységek (cégek) hatalma jön létre a gazdasági erőforrásokon, azaz a cégek és a munka magánjellege miatt.

Biztos, hogy a munka eme magánjellegének a meghaladása is a termelőerők egy meghatározott fejlettségi fokához van kötve. A kisüzemek nem képesek alacsony technikai színvonalukon társadalmasodni; de a tőkés iparban kétségkívül kifejlődött az objektív társadalmasodottsági fok, amely elegendő a társult termelők egy termelési rendszere számára. Marx és Engels száz esztendeje ezt a nézetet képviselte, amikor a munka objektív társadalmasodottsági foka mélyen alatta volt a Szovjetunió jelenlegi szintjének. Azon állítás, amely szerint a mai nagyipar nem eléggé „integrált technikailag” ahhoz, hogy a munka közvetlen társadalmi jellegét biztosítsa, és hogy az áru-pénz viszonyok továbbélése ennek a „technikai dologi kényszernek” felel meg, azt jelenti, hogy kétségbe vonjuk a szocialista forradalom illetve főképpen egy szocialista társadalom felépítésének objektív lehetőségét.

Ha megszűnik a termelési eszközök magántulajdona, és a gazdasági erőforrásokat terv szerint nemzeti (holnap nemzetközi) méretekben osztják fel, akkor a különböző termelési egységekben ezek között a társadalmi termelési viszonyok között kifejtett munka közvetlen társadalmi jellegre tehet szert. Ezen a tényen az sem változtat, hogy a különböző termelési egységekben eltérő a munkatermelékenység. A modern iparban a különböző munkatermelékenység csak elhanyagolható mértékben múlik a termelők különböző egyéni vagy kollektív munkakifejtésén, nagyjából a különböző termelési technikák és a különböző tárgyi termelési eszközök alkalmazásától függ. Mivel ezeket a termelési tényezőket a társadalom már közvetlenül az üzemekre elosztotta, nem látható be, miért kellene az átlagon aluli felszereltséggel rendelkező üzemek munkásait a társadalom éves döntése miatt bércsökkentéssel büntetni. Ha azonban az élőmunkát csak a mennyiségi

kifejtésén (a kvalifikált munkának egyszerű munkára, koefficiensek segítségével történő redukálásával) mérik és azoknak az üzemeknek az eltérő termelékenységei ellenére fizetik, amelyekben azt kifejtik, ebben az mutatkozik meg, hogy az élők munkája közvetlenül társadalmi, és hogy ezt a társadalmiságot nemcsak az előállított termékek eladása után (amely termékek akkor áruk volnának) és az eladásból származó jövedelem bevételezése után kapja meg úgy, hogy ezt a társadalmi jellegét csak részben vagy (eladás hiányában) egyáltalán nem ismerik el.

6. Bettelheim felcseréli a termelési eszközök fölötti rendelkezést az „összes termelt javak teljes elsajátításával”. Az első probléma a beruházási tevékenységre vonatkozik, azaz a társadalom rendelkezésére álló gazdasági erőforrások fölötti rendelkezésre; a második probléma a közvetlen termékbegyűjtés és -elosztás, amely jól kapcsolódik az előző problémához, de vele semmiképpen sem azonos. A Szovjetunióban és a keleti tömb többi országában a beruházási döntések túlnyomó részét ma is központilag, és nem vállalati szinten hozzák. Ezért helytelen az a kijelentés, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona közgazdasági értelemben (megkülönböztetve ezzel a formális-jogi értelmezéstől) ott már felszámolódott (csak akkor számolódott volna fel, ha a beruházásokról vállalati szinten döntenének, ha a vállalatok szabadon vásárolhatnának és szabadon adhatnának el gépeket, a saját gazdaságossági számításaiknak megfelelően). A termékeknek – a szocialista tervgazdálkodással és a termelési eszközök társadalmi tulajdonával mindazonáltal összeegyeztethető –, hiányos számbavétele ezért elsősorban nem a vállalatok közötti gyér technikai integrációval, hanem egyrészt az áru- és pénzviszonyokból származó hiányjelenségekkel és következményekkel (amelyek jobb technikai integráció feltételei mellett is továbbhathatnak, másrészt a társadalmi ellenőrzés hiányával, azaz a termelő tömegek tényleges politikai hatalmának hiányával magyarázható. Az, hogy sok termék a tervhatározatok ellenére felhalmozódik és „feketén” kerül szétosztásra, és általában kikerül a tervgazdaság hatásköréből, csak azért lehetséges, mert a termelés, az elosztás és a terv nem áll a tanácsokba szerveződött és az igazgatást közvetlenül végző dolgozók állandó nyílt és demokratikus ellenőrzése alatt. Az üzemek egyéni jövedelmezőségi rendszere, amelyet már Sztálin bevezetett (hozracsot), nem fogható fel sem

sajátos

technikai kényszerként, sem az üzemek közötti hiányos technológiai integráció következményeként, hanem kizárólag társadalompolitikai opcióként értelmezhető.

Minthogy az ezernyi termelőegység kapcsolódása többé nem a piacon történik, és mivel a bürokratikus réteg uralma összeegyeztethetetlen az önigazgató termelőknek saját demokratikus szerveződéseiken keresztül gyakorolt tudatos centralizációjával, a kerülőútnak a kevésbé hatékony és nehézkes adminisztratív-bürokratikus centralizáció felé kell vinnie, amely a közgazdasági hatékonyság minimumának elérése érdekében is szükségszerűen az üzemek egyéni jövedelmezőségére támaszkodik. Az üzemek egyéni jövedelmezőségének a dogmája és intézménye nem a termelőerők adott fejlettségi állapotának, hanem egy speciális társadalmi szituációnak az eredménye: egyrészt a privilegizált felső rétegnek a gazdaságra és az üzemekre kiterjedő irányítási monopóliumának, másrészt annak, hogy ez a felső réteg a terv megvalósításában az igazgatási bürokrácia privát fogyasztási érdekeit használja fel hajtómotorként. Mindezek a társadalmi önérdékeket feltételező intézmények a termelőerők adott színvonalán nagyrészt megszüntethetők lennének és olyan szervezeti és igazgatási formákkal lehetne pótolni őket, amelyek a közvetlenül társadalmi munkát kifejtő, társult termelőkkel lennének összhangban. (6)

7. Az a tézis, hogy a Szovjetunióban és keleti tömb többi országában a kapitalizmust már restaurálták, a marxi kapitalizmusfogalom teljes revíziójára nyúlik vissza. A tőkés termelési mód az általános árutermelésen alapul, ilyen pedig nem létezik sem a Szovjetunióban, sem a Keleti tömb más országaiban. Az, hogy ezeknek az országoknak a hivatalos közgazdaságtudománya a fennálló gazdasági rendet a „szocialista piacgazdaság” (7) abszurd formulájával írja körül, éppen olyan kevésbé bizonyítja az árutermelés általános jellegét, mint az a tény, hogy a hivatalos polgári politikai gazdaságtan úgy proklamálja a kapitalizmusbeli gazdasági szereplők egyenlőségét, mintha ez elég érvnek számítana az egyenlőség bebizonyításához. Mindkét esetben nyilvánvalóan ideológiai téziszről van szó, és nem tudományos analízis eredményéről vagy tudományosan ellenőrzött és bebizonyított ismeretről.

Különösen az iparban, a szállításban, a hírközlésben és a kereskedelemben használt nagy termelési eszközöknek nincs árujellege; az igazgatási egységtől (termelési egységtől) függetlenül nem adhatók-vehetők, termelésük nem a vállalat privát döntéseinek az eredménye, hanem központi tervdöntéseké, azaz nem „egymástól függetlenül űzött

magánmunkák” (MEM 23. kötet 75.o.) termékei, azaz nem áruk. A terv alapján, iparilag előállított fogyasztási eszközöknek is csak annyiban van áruformájuk, amennyiben az anonim piac számára termelik és pénzért cserélik ki őket, de nincs áruformájuk abban az értelemben, hogy magánmunkák termékei lennének. A fogyasztási cikkek előállítás termelési ágakban a munka természetesen kevésbé társadalmasított, mint a termelési eszközök előállításában. Itt van továbbá a szocialista tervgazdaság és a mezőgazdaságban valamint a kézműiparban létező magán- illetve szövetkezeti egyszerű áruterelés kapcsolatának a problémája. Ezt a kérdés kétségkívül még bonyolultabbá teszi a tervezésnek, a polgári elosztási normáknak és (a keleti tömb országaiban) az egyéni üzemi rentabilitásnak a hibrid kombinációja, amit tudatosan nem vizsgálunk, hogy ne terelje el a figyelmet az állami szektor termelési viszonyainak döntő témájáról.

A tőkés termelési módot meghatározott mozgástörvények jellemzik, amelyek a szovjet gazdaság dinamikáját semmilyen módon nem határozzák meg. Sem a profitráta tendenciális esését, sem az erőforrásoknak a termelési ágak közötti, a profitráta különbségeknek megfelelően történő ide-oda áramlását, sem a periodikus túltermelési válságokat – mindazokat a mozgástörvényeket, amelyek a tőkés termelési viszonyok történelme során mindig és mindenütt újra beigazolódtak – a Szovjetunió 50 éves fennállása alatt nem figyelhettük meg. Még pontosabban: az a tézis, hogy a kapitalizmust a Szovjetunióban már restaurálták, ahhoz – a marxizmus ismeretében nevetségesen hangzó következtetéshez – vezet, hogy a nem kapitalista és a kapitalista társadalmaknak azonos termelési viszonyaik lehetnek. Ezért nem nehéz belátni, hogy a termelési viszonyok a Szovjetunióban 1933-34-től nem változtak meg semmiféle lényeges aspektusban: „szocializmus” Sztálin idején 1938-ban vagy 1949-ben ugyanazokkal a termelési viszonyokkal mint „kapitalizmus” Hruscsov és Brezsnyev idején 1958-ban vagy 1969-ben – ez a marxizmussal

összeegyeztethetetlen feltevés.

Ha kijelentik, hogy a kapitalista termelési viszonyok a Szovjetunióban a szovjet proletariátusnak a termelési eszközök feletti hiányos rendelkezési hatalmából, a tőkés ösztönzési és bérezési formák átvételéből, azaz a szovjet üzemek irányítási technikájából következnek, akkor a probléma fölvetőinek a következőkre kell válaszolniuk:

1./ hogy mindezek a jegyek az 1930 utáni időkre (azaz az „egyszemélyi vezetés”-nek a szovjet üzembe való bevezetése után) érvényesek, azaz Sztálin alatt legalább ugyanolyan mértékben, ha nem szélesebb körben terjedtek el, mint ma;

2./ hogy megengedhetetlen a tőkés termelési viszonyokat az üzem belüli viszonyokra redukálni: az általános árutermelés révén éppen az üzemek között, és ezzel az alapvető termelési kapcsolatokhoz tartoznak;

3./ hogy a Kínai Népköztársaságban a nagyiparban is fokozatosan bevezették ugyanezeket a szervezési, munka- és bérezési formákat, és hogy a tézis azon konzekvens képviselőinek, akik szerint ezért a Szovjetunióban a kapitalizmus restaurációjáról lehet beszélni, arra a következtetésre kellene jutniuk, hogy a Kínai Népköztársaságban szintén hasonló restaurációs folyamat zajlik.

8. A valóságban ezen régi mensevik tézis maoista képviselői a termelési viszonyoknak, az államhatalomnak a politikai fővonal és az uralkodó ideológia bírálatainak történelmi-idealista azonosítására támaszkodnak. Ezzel a történelmi materializmust a feje tetejére állítják. Miután a maoisták a marxizmus-leninizmus szovjetunióbeli revízióját a tőkés ideológia diadalának nyilvánítják, kijelentik, hogy a Szovjetunió állami vezetésének fővonala burzsoá, ebből következően az állam ott polgári állam, és ezért a gazdaság tőkés gazdaság.

A történelmi materializmus megkívánja, hogy a problémát másképpen közelítsük meg: a szovjet gazdaság objektív mozgástörvényeit, illetve az uralkodó termelési viszonyokat és azok dinamikáját kell először tudományosan elemezni. Utána tisztázni kell, vajon létezik-e ott tőkés termelési mód és uralkodó tőkés osztály. Ha sem a tőkés termelési mód, sem tőkés uralkodó osztály létezésére nincs bizonyíték, akkor az állam sem lehet polgári állam. Ha az államot ilyen típusú szociálökonomiai elemzés tárgyává tesszük, és ennek alapján deformált proletárállamnak – azaz az

uralkodó bürokráciát nem új társadalmi uralkodó osztálynak, hanem a proletáriátus privilegizált kispolgári felső rétegének – tekintjük, akkor az ideológiai revizionizmus és a marxi-lenini tradícióktól elhajló „fővonal” („elhajlások”, amelyek Sztálin idején éppen olyan ismertek voltak, mint ma) nem úgy mutatkozik meg, mint egy új osztályuralom kifejeződése, hanem mint ennek a bürokráciának a különérdeke, illetve mint azon társadalmi osztályok és rétegek objektív nyomásának a következménye, amelyek a kapitalizmus befolyása alatt állnak. Hogy a katolikus egyház félf feudális ideológiáját Franciaországban 1815 után dominanciára juttatta, nem jelenti azt, hogy a feudalizmust restaurálták abban az időben, hasonlóképpen nem célszerű abból a tényből, hogy a szakszervezeti bürokrácia a kispolgári, sőt olykor a tőkés ideológiákról is vereséget szenved, azt a következtetést levonni, hogy a szakszervezetek többé nem a proletáriátus osztályharcának az eszközei, hanem a tőke instrumentumaivá váltak.

Az átmeneti társadalomból a kommunizmus alsó fokára, a szocializmusba, és utána magába a kommunizmusba való átmenet teljesen fokozatosan is végbemehet, azaz evolutív fejlődéssel, amennyiben a társult termelők közvetlen hatalomgyakorlása létezik. Ez nem a Szovjetuniót és a vele adekvát államokat jellemző eset, ahol a hatalomgyakorlás monopólium egy privilegizált felső réteg kezében összpontosul; ezért ezt a monopóliumot politikai forradalommal kell korrigálni, amely politikai forradalom létrehozhatja illetve újra létrehozhatja a tanácsok hatalmát. Azért politikai forradalomról van szó, mert az alapvető nem-kapitalista termelési viszonyok a hirtelen változástól minőségileg nem alakulnak át. A fordulat csak ezeknek a termelési viszonyoknak a kibontakozását segíti elő (ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társult termelők közvetlen hatalomgyakorlásához való átmenet nem hozza magával a termelés-szervezés, nevezetesen az üzemi igazgatás, a tervezés, a munkaszervezés, a bérezés stb. radikális megváltozását). Másrészt ahhoz, hogy a tőkés termelési módot és a burzsoá osztályuralmat a Szovjetunióban és a többi országban újra létrehozzák, elengedhetetlen lenne egy társadalmi ellenforradalom. A kapitalizmus fokozatos restaurációja már csak azért is ki van zárva, mert a gazdasági erőforrásoknak a különböző termelési ágak közötti elosztása sem nem valósítható meg sem „egyidejű” tervvel és értéktörvénnyel, sem „egy kicsit” terv, „egy kicsit” értéktörvény segítségével. A kapitalizmus restaurációjának az előfeltétele egyrésztől egy újonnan

kialakuló tőkés osztály lenne (nincs kapitalizmus tőkés osztály nélkül), másrészt a munkásosztálynak a restaurációval szembeni ellenállását kellene szétzúzni. Azt elfogadni, hogy ezek a feltételek már adottak, egyet jelent azzal, hogy saját osztályunk harcát már azelőtt elvesztettnek nyilvánítjuk, mielőtt az elkezdődött volna.

9. A Szovjetunióban restaurált kapitalizmus (beleértve az államkapitalizmust (8)) tézisének gyengesége leginkább abban mutatkozik meg, hogy képviselőik ötven éve képtelenek arra, hogy valamiféle, erre a sajátos „kapitalizmusra” igaz, történelmileg releváns mozgástörvényt felállítsanak. Az átmeneti társadalomról szóló elemzésünk érdeme abban áll, hogy ezek közül az alapvető mozgástörvények közül néhányat fölváztunk. Azért váztunk fel őket, mert rákényszerültünk. Elemzésünk fontos szerepet játszik a bürokrácia társadalmi lényegének és az átmeneti társadalom termelési viszonyaiban elfoglalt helyének az egzakt bírálat.

A bürokrácia a szónak sem a jogi, sem a gazdasági értelmében nem tulajdonosa a termelési eszközöknek, azaz a termelési eszközök irányítását, amelyet monopolizál, nem tudja sem a magántulajdon kisajátítására, sem valamiféle más, a fogyasztási szférán kívüli különérdek-érvényesítésére felhasználni.

Az a megállapítás, hogy a „kollektív bürokrácia” a beruházás-maximalizálás illetve a „termelésnek a termelés kedvéért való kibontakoztatása” „elvét” képviseli, s hogy ez a szovjetgazdaságban a „tőkefelhalmozás” illetve az „értéktöbblet maximális kipréselése” „elvének” felelne meg, csak a tőkésosztályhoz illetve a tőkés termelési módhoz hozzáított felhalmozási kényszer misztifikált kifejezése. Ez a felhalmozási kényszer nem közvetlenül a nagyipar illetve a gyári termelés tárgy feltételeihez tapad, hanem a kapitalizmusra (és csak a kapitalizmusra) jellemző termelési viszonyokból származtatható. A

magántulajdon, azaz a konkurencia egyrésztől feltételezi a termelési költségek csökkentésének, a termelés és a technika kiterjesztésének illetve a tőke folytonos újratermelésének és felhalmozásának a kényszerét – Marx nyomatékosan kijelenti, hogy konkurencia nélkül, azaz sok-sok tőke nélkül, a növekedés megszűnne a kapitalizmusban. Másrésztől a tőkére nehezedő kényszer a munkanélküliek túl alacsony számából – amely az értéktöbbletráta túl alacsony szintjét feltételezi – is következhetne; de ez a kényszer a hiányzó konkurencia esetén egyszeri lenne, és végül újra a relatív stagnációhoz vezetne vissza. A szovjetbürokráciát, mivel ott nincs tőkekonkurencia, semmiféle felhalmozási kényszer sem jellemzi, még kevésbé az ipari tartalékhadcsereg létrehozásának a kényszere: ellenkezőleg, felhalmozza a munkaerőt és tulajdonképpen az I. ötéves terv óta jelentősebb munkanélküliségről nem tudunk. Ezért elméleti fejtörő marad, hogy a bürokrácia a „beruházás-maximalizálásban” miért érdekelt. (9)

Mindazonáltal a gyakorlat ezeknek az elméleti következtetéseknek felel meg. A szovjet gazdaságot, mint bürokratikus torzított <10> munkásállamot évtizedek óta jellemző fő konfliktusok egyike éppen a gazdasági növekedés potenciális optimalizálása és a gazdasági erőforrások tényleges felhasználása között húzódik. Ez kifejezi a szocialista tervgazdálkodás termelési feltételeit, és ennek a konfliktusnak a következménye az ilyen típusú, a bürokrácia fogyasztásmaximalizáló magánérdekein keresztül érvényesülő optimalizálással szembeni közömbösség. Mivel az erőforrásokat kizárólag a bürokrácia igazgatja és nem áll a dolgozók demokratikus ellenőrzése alatt (az ellenőrzés megvalósíthatatlan széleskörű, szocialista demokrácia nélkül), a gazdasági

növekedés állandóan az optimum alatt marad, és továbbra is óriási költségtételek (veszteségek, pazarlás) terhelik.

A párt és az állami szervek mint a bürokrácia összérdekének a képviselői már 40 éve azon fáradoznak, hogy ezt az ellentmondást legalább részben megszüntessék. Ez volt a „racionális” magva mind a sztálini terrornak, mind a prémiumrendszerhez kapcsolódó fizetésdifferenciálásnak. Ez a reális magva napjaink libermani reformjainak is. A bürokrácia irányítási reformjainak és irányítási formáinak egymásra következő korszakai azonban azt bizonyítják, hogy bürokratikus irányítás mellett nem lehetséges a gazdasági optimalizálás. Minden ilyen típusú reform csak az ellentmondások és a pazarlás egyik típusát helyettesíti egy másikkal. Az a tény, hogy a bürokrácia magánérdekeinek a védelme összeütközik a szocialista tervgazdaság immanens logikájával – ahelyett, hogy azzal egybevágna –, a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a bürokrácia nem uralkodó osztály. Minden társadalomban fennáll a megfelelés az uralkodó osztály magánérdekei és az adott termelési mód immanens logikája között (a rabszolgatartó érdek konszolidálta a rabszolgatartó társadalmat; a feudális nemesség a feudalizmust, amelyben a magánérdekeit képviselte; a tőkés osztály pedig a profitmaximalizáláson alapuló tőkés termelési módot stb.) A bürokráciának az a hiányossága, hogy nincs osztályideológiája – az a tény, hogy önálló ideológia kialakítására képtelen volt és épp ezért arra kellett korlátozódnia, hogy a marxizmust, amely a proletáriátus érdekeit fejezi ki, „ideologizálja”, illetve revideálja és értelméből kiforgassa – csak az átmeneti társadalom alapvető ismertetőjegyének felépítményi visszatükröződése. Érdekes párhuzamot találhatunk az átmeneti korszak bürokráciájának sajátos helyzete, és az ázsiai termelési mód hivatalnoki karának, a „mandarinoknak” (pl. Kína) a helyzete között.

Ez a példa megerősíti azt a jellemzést, amit a szovjet bürokráciáról adtunk: a kínai hivatalnokok, csakúgy mint a szovjet bürokraták, privilégiumaikat kivétel nélkül az államapparátusban betöltött pozícióiknak és nem a tulajdonuknak köszönheték; ezért nem alkottak tulajdonos osztályt. Mivel azonban tulajdon nélkül privilégiumaikat nem tudták biztosítani, rendszerint földtulajdon szerzésére és a földbirtokos nemesség soraiba való felemelkedésre törekedtek. Abban a mértékben, ahogy földtulajdonosokká váltak, nem tudták többé ellátni az adott termelési módon belüli szociálökonomiai főfunkciójukat – a földbirtokos

nemesség ellenében is a mezőgazdasági termelés biztosítását –, így aláásták a fennálló társadalmi rendet, és véres parasztfelkelést készítettek elő, amely dinasztikus változást és a parasztok jogainak visszaállítását eredményezte; a korrump és magánérdekeit védő mandarinokat a földbirtokos nemesség visszaszorította, és ismét felváltotta az állam és a termelési mód iránt hűséges hivatalnokokkal, – őket iktatva be az újabb ciklusra. Itt tisztán látható a magánérdekek és az állami illetve irányítási funkció közötti ellentmondás, amely azt bizonyítja, hogy a kínai hivatalnokok csak addig maradtak valóban hivatalnokok, amíg nem alkottak tulajdonosi osztályt, és csak addig válhattak az uralkodó osztály tagjaivá, amíg hivatalnoki funkciójukat megtagadták. A kétféle bürokrácia között további párhuzamosságokat is találhatunk. Kétségtelen tény, hogy a bürokrácián belül vannak olyan erők, amelyek objektíve a rekapitalizáció irányába húznak. Az a követelés, hogy a vállalatigazgatók több jogot kapjanak; hogy munkásokat lehessen elbocsátani, vagy az a követelés, hogy magán a libermani reformon belül a nyersanyagokat és a késztermékeket „szabad áron” lehessen „kiárúsítani”: mindezek a tendenciák objektíve megfelelnek annak a nyomásnak, amely az értéktörvény kiterjesztését tekinti elsődleges céljának.

De megvalósulhat-e ilyen fejlődési tendencia annak minden konzekvenciájával a termelési eszközök állami tulajdonának keretein belül? Ez több, mint valószínűtlen. Ha az igazgató fizetése saját üzeme profitjától függ, az logikusan azzal a következménnyel jár, hogy az üzem tartós függésbe kerül az igazgatótól, azaz bekövetkezik a magántulajdon restaurációja. A magas korrupciós jövedelmek (mindenekelőtt a külkereskedelemben), a külföldi bankszámlák és más tulajdonok bevételei a magángazdaság és vele a munkaerő magánkizsákmányolásának az újjáéledése (legfőképp a szolgáltatások szektorában). mind-mind egy a klasszikus magántulajdon restaurálásának az irányába mutató fejlődés elemei. Egy új uralkodó osztály biztonságát csak a magántulajdon nyújthatja a bürokráciának. Jugoszláviában az 1965-ös reform után ezeket a tendenciákat még tovább is vitték, mint a Szovjetunióban, Magyarországon vagy Romániában. A továbbiakban azonban ténylegesen bekövetkezett ezeknek a tendenciáknak az elkerülhetetlen összeütközése a tervgazdasággal, a termelési eszközök társadalmi tulajdonával, a munkás-önigazgatás Jugoszláviában meglévő elemeivel, és az állami és pártbürokráciának az ehhez a mechanizmushoz kötődő erőivel. Itt avatkozott be

a folyamatba a keleti tömb munkásosztályai között legöntevékenyebb jugoszláv munkásosztály, mégpedig egyértelműen a privilegizált és a restauráció mellett síkraszálló erőkkel szemben. Mindez azt bizonyítja, hogy a keleti tömb országaiban a kapitalizmus fokozatos, „hideg úton” történő restaurációja nem lehetséges, és hogy ennek a folyamatnak a kimeneteléről a társadalmi erők élő küzdelme dönt, nemzeti és nemzetközi szinten.

10. Alapvetően hat komponens összhangja szükséges ahhoz, hogy az átmeneti társadalom (a privilegizált bürokrácia uralmi és igazgatási monopóliumának hiányában vagy annak megszűnte után) a szocialista társadalmi formába átnőhessen:

- a/ a termelőerőknek, a dolgozók életszínvonalának, képzettségének és kulturális színvonalának olyan mértékű növekedése, amely felszámolja a munkának a vezetők és vezetettek közötti társadalmi megosztását, többek között azzal, hogy radikálisan csökkenti a munkaidőt, és ezzel lehetőséget nyújt a közvetlen termelőknek az állam és a gazdaság önkormányzati alapokon nyugvó irányítására;
- b/ munkásönkormányzat, amely nem korlátozódik elsősorban és kizárólag a vállalati szintre, hanem tagolt munkásönkormányzat, a termelés megtervezése, a szükséglet-kielégítési prioritások kielégítése és a fogyasztásról való lemondás („szocialista felhalmozás”) mértékének különböző tervvariánsok alapján való szabad meghatározása a közgyűléseken, a munkástanácsokban és a tanácsok demokratikusan választott helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi kongresszusain, (a választottak visszahívhatóságával; előre meghatározott időszakra történő választással; annak biztosításával, hogy a résztvevők döntő többsége a közvetlen termelők közül kerüljön ki), a társult termelők közös tetteként történjen.
- c/ politikai tanácsdemokrácia, teljes politikai szabadsággal (szervezkedési, sajtó-, felvonulási és sztrájk szabadság) a szocialista alkotmányosság keretein belül, amely arra hivatott, hogy szavatolja a tervvariánsok közötti döntési folyamat demokratikus jellegét, a fejlesztési prioritások demokratikus kiválasztását és a felhalmozásról szóló döntés demokratizmusát. A csak üzemi vagy gazdasági szintre korlátozódó önkormányzat a termelőerők adott centralizációja (a munka társadalmisítása) mellett nem biztosítja a dolgozók számára a társadalmi többlettermék fölötti tényleges rendelkezési jogot, azaz nem biztosított a proletár léttől való elszakadás folyamata.

Ez a folyamat csak abban az esetben valósulhat meg, ha a munkásosztály a közvetlen politikai és gazdasági hatalomgyakorlást összekapcsolja. A tanácsdemokrácia az „állam elhalásának” a kezdetét jelenti, amennyiben mind több és több igazgatási terület kerül a közvetlen demokráciának az érintettek közvetlen önkormányzatának hatáskörébe.

- d/ az áru- és pénzviszonyok elhalásának tudatos előmozdítása és kibontakoztatása; a fogyasztási cikkek és szolgáltatások növekvő körét osztják el szükséglet-kielégítési alapon, és nem pénz közvetítésével. A jövedelmi különbségek radikális csökkentése ugyanebbe az irányba hat.
- e/ a szokások, az erkölcsök, az ideológia és a kultúra folytonos forradalmi átalakításának tudatos előmozdítása és kibontakoztatása, úgy, hogy az előbb felsorolt négy összetevőt emeltyűként szisztematikusan felhasználjuk az individuális „létért való küzdelem”, az egyéni meggazdagodás és a konkurencia tendenciáinak visszaszorítása, illetve a szabad kooperáció és a szolidaritás hajtóerőinek a kibontakoztatása érdekében – de mindezt nem állami kényszerrel, hanem meggyőzés, a nevelés, és elsősorban a társadalmi feltételek megváltoztatása révén.
- f/ a nemzetközi forradalmi mozgalom támogatása és orientálása, mert végső soron csak ez képes arra, hogy a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítésével és tőkés környezet nyomásának a megszüntetésével (többek között a fegyverkezési kényszer megszüntetésével) megteremtse a szükséges előfeltételeket a szocialista társadalom felépítésének sikeres befejezéséhez.

Ezeket a folyamatokat nem lehet egymástól elkülönítve tárgyalni. Elhibázott volna egyet vagy néhányat kiemelni közülük, és azt úgy tekinteni, mint egyedül fontosat, meghatározót. A hrucsovi (részben már a sztálini) revizionizmus is azon a nézeten alapul, hogy a termelőerők fejlődése a döntő, és az automatikusan létrehozza az új termelési viszonyokat. A maoi revizionizmus azt feltételezi, hogy csak a politikai vezetésnek és a „kulturális forradalomnak” van jelentősége; nem ismeri fel, hogy a termelőerők elégtelen fejlesztésének a bázisán a „szocialista embertípus” kinevelésének fő forrását jelentő társadalmi valóság szükségképpen hatástalan marad. A növekvő termelőerők valamint az áru- és pénzviszonyok kifejlődése mellett – mindazonáltal – egy társadalom távolodhat is a szocializmus céljától, ahelyett, hogy közeledne hozzá; de az áru- és pénzviszonyok felszámolása akkor, amikor a termelőerők fejlettsége

ezt

nem indokolja, a hiányból fakadó jegyrendszerhez vezet, és mind objektíve mind szubjektíve szintén a szocializmustól való távolodást jelenti. Munkásönkormányzat politikai tanácsdemokrácia nélkül – különösen ha a „szocialista piacgazdasággal” együtt jelentkezik – új objektív és szubjektív akadályokat emel a szocializmus megvalósulásának útjába. De a munkásönkormányzat és a politikai tanácsdemokrácia sem hozza el automatikusan a társadalomhoz és a munkához való új viszonyulást; elkerülhetetlen és elengedhetetlenül szükséges az új magatartás létrejöttéhez a „szubjektív faktor” tudatos bekapcsolása, azaz nevelés és felvilágosítás, vagyis permanens kulturális forradalom. Hogy hatásos legyen, a kulturális forradalmat a termelőerők gyors növekedésével kell alátámasztani, amely lehetővé teszi a szükséglet-kielégítésen alapuló elosztás tényleges kiterjedését, és az áru- és pénzviszonyok tényleges elhalását (enélkül a magán meggazdagodási hajlam és az elidegenült munka megszűnése elérhetetlen marad).

Az átmeneti társadalom törvényszerűségei megmutatják nekünk, hogy végső soron az árutermelés, a pénz, az osztályok és az állam elhalásához szükséges gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális feltételek megteremtéséről van szó: „A szocializmus az osztályok megszüntetése” (Lenin), azaz egy osztály nélküli társadalom felépítése.

Fordította: Kirilla Béla, Tütő László

Jegyzetek:

1. Lásd erről – többek között – nem-marxista oldalról Marc Bloch „La société Féodale” c. művének megfelelő fejezetét és az E. M. Stajerman és Sz. I. Kovaljov, szovjet szerzők közötti vitát. Friedrich Engels ilyen értelemben nyilatkozott „A család, a magántulajdon és az állam eredetét”-ben.
2. Többek között az eladhatatlanságnak, a túltermelésnek, az áru-ellenérték nem realizálásának következménye.
3. Természetesen nem a „korlátlanul növekvő szükségletek” hírhedt sztálini formuláját használjuk, amely valójában a kommunizmus lehetetlenségét implikálja. Törvényként fogalmazható meg, hogy a telítettség egy meghatározott fokától és egy meghatározott kulturális foktól kezdve a szekunder anyagi javak iránti igény gyorsan vissza fog fejlődni, és a szükségletek egyre inkább a személyiség önmegvalósítására (azaz az

alkotó aktivitás lehetőségére) fognak irányulni, továbbá létrejön a társadalmi-emberi viszonyok széles kibontakoztatására való törekvés.

4. Nicos Poulantzas „Pouvoir politique et classes sociales” c. könyvében megkülönbözteti a technikai és a társadalmi termelési viszonyokat.
5. Lásd többek között Charles Bettelheim „Calcul économique et formes de propriété” (Paris, Maspero) c. művét, valamint levelezését Paul M. Sweezyvel: „On the Transition to Socialism” (New York, Monthly Review Press).
6. Bernard Jobic hozzánk intézett szemrehányása ellenére (La révolution culturelle et la critique de l'économisme, in: Critiques de l'économie politique, Nr. 7-8. 1972. április - szeptember), semmiképpen sem képviseljük azt nézetet, hogy a tervgazdaság „magán- és magáértvalóan” szocialista termelési viszonyokat tartalmaz. Amit hangsúlyozunk, az inkább az a tény, hogy a tervgazdaság a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet periódusában specifikus termelési viszonyokat tartalmaz. Az „egyéni üzemi gazdaságosság” dogmájának elutasítása természetesen nem jelenti a legpontosabb számbavétel tagadását. Ellenkezőleg: a számbavétel csak akkor tud objektíven, kifogástalanul és teljes intenzitásban működni, ha a materiális jövedelmi és fogyasztási érdekektől elválik, és nyílt, demokratikus ellenőrzés alá helyeződik. A munkástanácsok, amelyeknek nem áll többé érdekükben a készletek „felhalmozása” vagy a termelési kapacitások eltitkolása, mert bevételeik nem kapcsolódnak majd közvetlenül valamiféle „tervteljesítéshez”, normális esetben nemcsak hogy pazarolni nem fognak, hanem meg is büntetik a pazarlót, mert a tékozlás pótlólagos munkaráfordítást illetve fogyasztáskiesést okoz, amiben a termelők semmiképpen sem érdekeltek.
7. Marx A gothai program kritikájában hangsúlyozat, hogy a kommunizmus alsó szakaszában, a tulajdonképpeni szocializmusban sincs már árutermelés: a termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki a termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek. A „munkahozadék” szó, amely manapság is elvetendő kétértelműsége miatt, így elveszti minden értelmét.

Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy keletkezik: amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán

viseli annak a társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik. (MEM 19. kötet 17-18. o.)

8. Annak a tézisnek, hogy a Szovjetunióban államkapitalizmus van, természetesen olyan képviselői is vannak, akik a problémát úgy kerülik meg, hogy kijelentik, az „államkapitalizmus” a „magánkapitalizmustól” különböző termelési mód. Képtelenek azonban arra, hogy ennek a „termelési módnak” a mozgástörvényeit elemezzék.
9. A tétel néhány képviselője szerint a „külfölddel való konkurencia” kényszeríti ki a beruházás-maximalizálást. Ha az árutermelésnek az imperialista országokkal a világpiacon folyó konkurencijáról van szó, akkor a tézis valószerűtlen: ez a fajta árucsera a Szovjetunió bruttó társadalmi termékének csak az 1 %-át érinti. Hogy ez kényszerítene a maximális beruházásokra, továbbra is nehezen elképzelhető. Ami a „katonai versengést” illeti, arra is inkább a növekedés optimalizálása jellemző, mintsem a gazdaságilag és katonailag hatástalan „beruházás-maximalizálás”.